

نقش نشانه‌های شهری و نمادها در تقویت هویّت ایرانی – اسلامی در شهرسازی معاصر

علی اکبر تقوایی

دانشیار گروه معماری، دانشگاه تربیت مدرس تهران

غزاله فتوحی

دانشجوی کارشناسی ارشد معماری منظر، دانشگاه تربیت مدرس تهران

محسن رستمی

کارشناس ارشد معماری، دانشگاه آزاد اسلامی، پژوهشگر و مدرس دانشگاه جامع علمی کاربردی تهران

چکیده

شهر علاوه بر رفع نیازهای فیزیکی نظیر اقامت و اشتغال شهروندان، باید توانایی پاسخ‌گویی به نیازهای روحی، روانی و فرهنگی آنان را نیز داشته باشد. شهرهای معاصر، به سبب توسعه شهرنشینی و رویکرد سازندگان آنها، که در آن مسائل مالی و توجیهات اقتصادی در اولویت قرار دارد، هویّت خود را به عنوان سکونتگاه جمعی، از دست داده و با تاریخ و فرهنگ و خاطرات جمعی شهروندان خود بیگانه شده‌اند. منظر شهری نیز به عنوان بخشی از شهر که سطح تماس انسان و پدیده شهر است، از این آسیب در امان نمانده است. بیگانگی منظر شهرهای معاصر با ارزش‌ها، تاریخ و فرهنگ جامعه، منجر به نوعی بی‌هویّتی و عدم خوانایی در شهر و در نتیجه از دست رفتن یکپارچگی و وحدت

مقدمه

شهر محصول جامعه‌ایست که در آن زندگی می‌کند و توسط عناصر منظر شهری و از طریق نظام خاصی که بین آن عناصر برقرار می‌شود، شکل گرفته و واجد هویت مکانی و اجتماعی شده است. هر عنصری اعم از انسان، اشیا، فضاهای... در منظر شهر به مثابه بازیگری است که وارد صحنه می‌شود و نقشی را بر عهده می‌گیرد که معنایی تازه از سناریوی شهر را تداعی می‌کند (عاشوری، ۱۳۸۷: ص ۸۸). منظر شهر مرز تعامل انسان و شهر است و از طریق نظام نشانه‌ای خود قادر است معیاری برای بررسی تحولات جامعه و فهم اندیشه مدنی آن باشد.

کالبدی، فرهنگی و اجتماعی شده است. از مهم‌ترین دلایل این امر، بی‌توجهی به عوامل و عناصر مؤثر در تعریف و تقویت سازمان هویتی شهر و منظر شهری، همچون عناصر شاخص عینی و ذهنی با بار هویتی و فرهنگی است که قابلیت ظهور در نقش نماد و نشانه در گستره وسیع شهر را داشته باشد. نمادها و نشانه‌ها در شهر از مهم‌ترین آرایه‌های شهری هستند که می‌توانند بر کیفیت منظر شهری و تقویت هویت شهر و جامعه اثر بگذارند. این مقاله با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی در صدد پاسخ‌گویی به این سؤال است که نمادهای شهری چگونه می‌توانند در راستای تقویت هویت ایرانی - اسلامی در شهرسازی معاصر مؤثر واقع شودند؟ از این رهگذار، با مروری بر مفهوم هویت و عوامل هویت‌بخش شهر، نقش نشانه‌های شهری مورد بررسی قرار گرفته و سرانجام نماد، به عنوان یکی از مصادیق نشانه‌های شهری، عاملی مهم در ایجاد هویت، وحدت و یکپارچگی در شهرهای اسلامی معرفی می‌شود. این تحقیق به دنبال راهکارهایی است تا درک و شناخت نمادهای بومی، فرهنگی و اعتقادی جامعه را مورد توجه قرار داده و با کاربرد صحیح آن، به ارتقاء منظر و سیمای شهرها، با حفظ و تقویت هویت مذهبی و فرهنگی آن کمک کند.

کلیدواژه‌ها: هویت، شهر اسلامی، منظر شهری، نشانه‌های شهری، نماد.

منظـر شهرـی با کـمک گـرفـتن اـز اـتفـاقـات، خـاطـرات، حـافـظـه جـمـعـی و اـیـجاد وـحدـت بـین آـنـها، شـهـر رـا بـهـسوـی هوـیـتـمنـدـتر شـدـن هـدـایـت مـیـکـند. بهـ عـبـارت دـیـگـر، مـبـحـث هوـیـت در منـظـر شهرـی بـهـواسـطـه اـیـجاد وـ تـدـاعـی فـرـهـنـگـ، باـورـهـا وـ خـاطـرات ذـهـنـی درـ شـهـرـوـنـدانـ، نـزـد آـنـانـ تـعـلـقـ خـاطـرـ وـ وـابـسـتـگـی فـراـهـم مـیـکـند وـ تـمـامـ اـینـ فـرـایـنـدـ درـ کـالـبـدـ شـهـرـ اـتفـاقـ مـیـافـتـدـ. کـالـبـدـ شـهـرـ نـیـزـ بـایـدـ توـانـایـیـ هـمـراـهـ شـدـنـ بـاـ اعتـقـادـاتـ، باـورـهـاـ، فـرـهـنـگـ وـ خـاطـراتـ ذـهـنـیـ شـهـرـوـنـدانـ رـاـ دـاشـتـهـ باـشـدـ (آـتـشـیـنـ بـارـ، ۱۳۸۸ـ الفـ: صـ ۵۳ـ). يـکـیـ اـزـ مؤـلـفـهـاـیـ کـهـ سـبـبـ اـرـتقـاءـ کـیـفـیـتـ منـظـرـ شـهـرـهـایـ مـعاـصـرـ، اـیـجادـ سـیـمـایـ منـحـصـرـبـهـ فـرـدـ وـ خـاطـرـهـسـازـ وـ درـ نـتـیـجـهـ تـقوـیـتـ هوـیـتـ، مـعـناـ وـ خـوـانـایـیـ مـیـشـودـ، نـشـانـهـاـ وـ نـمـادـهـایـ شـهـرـیـ استـ.

منظـرـ شـهـرـ عـلـاوـهـ بـرـ عـنـاصـرـ کـالـبـدـیـ، شـامـلـ نـشـانـهـاـ، نـمـادـهـاـ، رـمـزـهـاـ وـ سـمـبـلـهـایـیـ استـ کـهـ شـهـرـوـنـدانـ اـزـ طـرـیـقـ خـاطـرـاتـ، باـورـهـاـ، ذـهـنـیـاتـ وـ دـیـگـرـ عـوـامـلـ، آـنـ رـاـ درـ کـمـنـدـ (شـولـتـزـ، ۱۳۸۲ـ: صـ ۸۳ـ). مـعـمـارـانـ منـظـرـ اـیرـانـ درـ گـذـشـتـهـ تـحـتـ تـأـثـیرـ دـینـ، آـئـینـ وـ فـرـهـنـگـ بـومـیـ خـوـیـشـ، بـهـ اـسـتـفـادـهـ اـزـ نـشـانـهـ وـ نـمـادـ درـ منـظـرـ روـیـ آـورـدهـ وـ بدـینـ طـرـیـقـ، ضـمـنـ تـوـجهـ بـهـ کـالـبـدـ طـرـحـ، بـهـ تـقوـیـتـ مـضـمـونـ وـ مـحـتـوـایـ طـرـحـهـاـ بـرـاسـاسـ مـضـامـینـ فـرـهـنـگـیـ وـ مـذـهـبـیـ پـرـداـخـتـهـاـنـدـ. اـینـ درـ حـالـیـ اـسـتـ کـهـ کـمـ تـوـجـهـیـ بـهـ عـوـامـلـ هوـیـتـبـخـشـ درـ شـهـرـهـایـ کـنـونـیـ نـظـیـرـ نـمـادـهـاـ وـ سـمـبـلـهـاـ، اـزـ مـهـمـتـرـینـ نـقـاطـ ضـعـفـ آـنـهـاـسـتـ کـهـ باـعـثـ اـیـجادـ مـحـیـطـهـایـ نـاخـوانـاـ، کـاهـشـ اـحـسـاسـ تـعـلـقـ مـكـانـیـ وـ هـمـبـستـگـیـ اـجـتمـاعـیـ وـ عـدـمـ تـحـقـقـ اـهـدـافـ جـمـعـیـتـیـ شـدـهـ اـسـتـ. اـمـروـزـهـ منـظـرـ بـسـیـارـیـ اـزـ شـهـرـهـاـ فـاقـدـ هوـیـتـ وـیـژـهـ وـ تـعـرـیـفـشـدـهـاـیـ بـودـهـ وـ قـادـرـ نـیـسـتـنـدـ انـعـکـاسـ دـهـنـدـهـ هوـیـتـ، اـعـتـقـادـاتـ وـ باـورـهـاـیـ فـرـهـنـگـیـ وـ سـتـنـیـ شـهـرـوـنـدانـ باـشـنـدـ. لـذـاـ بـهـ نـظـرـ مـیـرـسـدـ کـهـ بـرـایـ هوـیـتـبـخـشـیـ بـهـ آـنـهـاـ فـعـالـیـتـهـایـ هـدـفـدارـیـ صـورـتـ نـپـذـیرـفـتـهـ اـسـتـ. بـهـ هـمـینـ دـلـیـلـ شـناـختـ نـقـاطـ ضـعـفـ وـ قـوـتـ منـظـرـ شـهـرـهـایـ مـعاـصـرـ وـ بـرـرسـیـ هـرـ شـهـرـ بـهـ لـحـاظـ بـرـخـورـدـارـیـ اـزـ عـوـامـلـ هوـیـتـبـخـشـ حـائـزـ اـهـمـیـتـ بـودـهـ وـ مـیـ تـوـانـدـ بـهـ حلـ بـسـیـارـیـ اـزـ مشـکـلـاتـ نـاـشـیـ اـزـ بـیـ هوـیـتـیـ شـهـرـهـاـ کـمـکـ کـنـدـ.

درـ پـژـوهـشـ حـاضـرـ تـلاـشـ شـدـهـ اـسـتـ تـاـ باـ شـناـختـ نـشـانـهـاـ وـ نـمـادـهـایـ شـهـرـیـ وـ نقـشـ آـنـهـاـ بـهـ عنـوانـ يـکـیـ اـزـ عـوـامـلـ مؤـثـرـ درـ اـیـجادـ هوـیـتـ وـ حـسـ تـعـلـقـ بـهـ مـکـانـ، اـهـمـیـتـ کـارـبـردـ

نمادها در تقویت سازمان هویّتی شهرهای ایرانی - اسلامی و در نتیجه، تأثیر منظرسازی بر فرهنگ شهروندان مورد بازکاوی قرار گیرد. هدف از این پژوهش ارائه راهکارهایی بهمنظور تقویت هویّت در فضاهای شهری است که از طریق بهبود کیفیت منظر شهری به وجود می‌آید. ارتقاء کیفیت منظر شهری از لحاظ کالبدی، فرهنگی و اجتماعی از طریق بهکارگیری نشانه‌ها و نمادها در سطح شهر، راهکارهایی برای رسیدن به این مطلوب هستند. بدین منظور، پس از تعریف هویّت و بررسی عوامل هویّت‌بخش منظر شهرها، به تعریف و بیان ویژگی‌ها، نقش و اهمیت نمادها و نشانه‌های شهری در تقویت سازمان هویّتی شهر ایرانی - اسلامی پرداخته شده است.

هویّت

هویّت به مجموعه‌ای از علایم، آثار مادی، زیستی، فرهنگی و روانی اطلاق می‌شود که موجب شناسایی فرد از فرد، گروه از گروه، اهلیتی از اهلیت دیگر و یا فرهنگی از فرهنگ دیگر می‌شود. محتوا و مظروف این ظرف به مقتضای هر جامعه و ملت متفاوت و بیانگر نوعی وحدت، اتحاد، هم‌شکلی، تداوم، استمرار، یکپارچگی و عدم تفرقه است (محرمی، ۱۳۸۳: ص ۶۷). صاحب‌نظران مختلف تعاریف متفاوتی از مفهوم هویّت بیان کرده‌اند که نمونه‌هایی از آنها در جدول شماره ۱ آورده شده است.

مفهوم هویّت از دیدگاه برخی صاحب‌نظران	
مفهوم هویّت	نظریه‌پرداز
عامل ایجاد حس تشخیص دو محیط متفاوت	کوین لینج
عامل ایجاد عملکرد عاطفی متفاوت نسبت به محیط‌های متفاوت در افراد	
عامل ایجاد قابلیت تمیز و تشخیص عنصری از عنصر دیگر	راپاپورت
ناشی از خصوصیت فیزیکی محیط یا فعالیت‌های جاری و عملکردهای خاص در محیط	
ناشی از ایجاد ارتباط و احساس تعلق میان فرد و محیط	الکساندر
ناشی از قدرت تشخیص و درک محیط و توانایی واکنش مناسب	

تفاوت‌های کوچک و بزرگ منجر به بازشناخت دو محیط متفاوت	والتر بور
چیزی که به محیط معنا می‌دهد	نوربرگ شولتز
همان ریخت‌شناسی است	کارل کروف
مجموعه‌کالبد و فعالیت و تصورات	جان پانتر
عامل تشخیص فضاهای حذف مفهوم بی‌مکانی	رلف
مجموعه‌ترکیب ظاهری و کالبدی، عملکردها و فعالیت‌ها و مفاهیم نمادها و سمبول‌ها	

جدول شماره ۱: مفهوم هویّت از دیدگاه برخی صاحب‌نظران (وارثی، ۱۳۸۹: ص ۲۴)

بنابراین، هویّت عاملی مؤثر در خوانش، تشخیص و بازشناخت یک محیط از محیط دیگر و حفظ وحدت و یکپارچگی عناصر یک محیط است.

علاوه بر آن، تشخیص هویّت، فرایندی قیاسی بین عینیتی موجود با داده‌هایی از آن در ذهن است. هر عینیت یا هر فضا، با آنکه یک موجودیت خارجی مستقل است، ولی در فرایند ادراف، تبدیل به یک پدیده ذهنی می‌شود. می‌توان گفت درک هویّت، نوعی ارزش‌گذاری با اندوخته‌های ذهنی فرد است که از تجربه در طول زمان حاصل می‌شود (خستو و سعیدی، ۱۳۸۹: ص ۴۷). به بیان دیگر، هویّت هر پدیده از دو جزء اساسی عینی و ذهنی تشکیل می‌شود. بنابراین در منظر شهرها و به خصوص شهرهای اسلامی عوامل عینی و ذهنی موجود، همچون ویژگی‌های کالبدی و نظام معنایی حاکم بر شهر، سبب وحدت و یکپارچگی منظر شهری شده، متمایزکننده آن از سایر شهرها محسوب می‌شوند و ضمن تأثیرپذیری از رفتار اجتماعی و فرهنگی شهر وندان، بر آن مؤثر است. در نتیجه این عوامل عینی و ذهنی بایستی شناسایی شده و مورد توجه قرار گیرند.

۱- مؤلفه‌های هویّت‌بخش منظر شهری

مفهوم هویّت در عرصه‌های انسان‌ساخت و محیط‌های مصنوع نیز واجد ارزش است (آتشین‌بار، ۱۳۸۸ الف: ص ۵۴). یک شهر به عنوان مجموعه‌ای از عوامل طبیعی، اجتماعی و محیط‌های شناخته‌شده توسط انسان، دارای هویّتی خاص است و هویّت به عنوان یکی از مهم‌ترین عوامل ادراک شهر، نقش به سازی را در شناخت شهر وندان از شهر بر عهده دارد؛ هویّتی که شهر را از سایر شهرها متمایز می‌سازد و به جمعیت ساکن در آن

یکپارچگی و معنا می‌بخشد (پیربابایی و سجادزاده، ۱۳۹۰: ص ۱۸). منظر شهری نیز سهم مهمی در ساختار شهر دارد و همراه با اهالی آن در همه تجربه‌ها و حوادث خاطره‌ساز، که تاریخ، فرهنگ و ذهنیت افراد جامعه را نقش می‌دهد، حاضر بوده است (منصوری، ۱۳۸۳: ص ۷۶). سازمان هویتی منظر هر شهر با مؤلفه‌های عینی و ذهنی متفاوتی تعریف و توصیف می‌شود. این مؤلفه‌ها از شهری به شهر دیگر متفاوتند. در جدول شماره ۲ و ۳ بخشی از این مؤلفه‌ها نمایش داده شده است.

<p>ادراک انسان از شهر توسط کالبد و محیط مادی صورت می‌گیرد. از عوامل مهم تعریف‌کننده منظر شهری، کالبدی است که در اولین نگاه درک می‌شود.</p>	<p>ابعاد شکلی</p>	
<p>اینکه شهر تا چه اندازه می‌تواند توسط شهروندان ازنظر ذهنی قابل شناسایی باشد، ساکنانش آن را در زمان و مکان به تجسم درآورند و تا چه اندازه با ساختار ذهنی، فرهنگ، ارزش‌ها و مفاهیم جامعه در ارتباط است.</p>	<p>ابعاد معنایی</p>	
<p>شهر مکانی است که تعاملات اجتماعی در آن برگزار می‌شود و به واسطه فعالیت‌ها می‌تواند مفاهیمی چون حیات مدنی را در برگیرد. مشارکت مردم، روابط اجتماعی و فعالیت‌های آنان در فضای شهری از عوامل تعریف‌کننده فضا و هویت‌بخش شهر است.</p>	<p>ابعاد عملکردی</p>	

جدول شماره ۲: ابعاد هویتی منظر شهری (آتشین‌بار، ۱۳۹۰: ص ۵۲)

بنابراین منظر شهری از طریق ویژگی‌های کالبدی، مفهومی و یا اجتماعی مؤلفه‌های سازنده خود می‌تواند ارزش‌های مورد توجه جامعه را به تماشاگران بشناساند، در تضعیف یا تقویت غرور مدنی جامعه مؤثر باشد، تاریخ یک جامعه شهری را به نمایش گذارد، موجب همبستگی اجتماعی شده و حتی قادر است نفوذ ارزش‌های مذهبی در شهرها را به خوبی به تصویر بکشد (آتشین‌بار، ۱۳۹۰: ص ۱۲). بدین طریق، منظر شهری می‌تواند علاوه بر تمایز کردن یک شهر از سایر شهرها، در تعریف سازمان هویتی شهر مؤثر باشد. لذا شناخت مؤلفه‌های هویت‌بخش منظر شهری حائز اهمیت بوده و در شهرهای اسلامی نیز، نیاز به توجه فراوان دارد. در منظر شهر ایرانی - اسلامی، بایستی عوامل عینی و ذهنی به گونه‌ای انتخاب و تعریف شوند که ارزش‌های جامعه را نمایان ساخته،

مؤلفه‌های هویت‌بخش منظر شهری

مکان و مقر (نشستگاه) شهر دارای هویت طبیعی (ویژگی‌های طبیعی) خاصی است. نوع اقلیم، کوهها، رودها، دریاچه‌ها، پوشش گیاهی، گونه‌های جانوری به عنوان نشانه‌های اصلی یک شهر دستاخته شدن شهر و ساکنانش ایفای نقش می‌کنند.	عوامل و عناصر طبیعی	
فضاهای شهری بر اساس ویژگی‌های ظاهری و شکلی عناصر و اجزایش شناخته می‌گردند. ساختمان‌ها، شبکه راه‌ها، فضاهای عمومی، عناصر تکمیل‌کننده فضا همچون میلان شهری و بهطورکلی محیط مصنوع قادرند در تعریف سازمان هویتی منظر شهری مؤثر باشند.	ساختر کالبدی مصنوع	۴۰۱
فعالیت‌های اجتماعی، اقتصادی و بومی، در شناسایی فضاهای شهری، شکل‌گیری خاطره جمعی، به یادماندن آن و درنتیجه تقویت سازمان هویتی شهر مؤثرند.	ساختر کارکرده	
رویدادها و اتفاقات روزانه، مراسم و آیین‌ها و بهطورکلی تجربه انسان در کالبد شهر، یادآور وقایع و حوادثی است که خاطره جمعی شهر وندان را می‌سازد و خاطره شهر بخش مهمی از هویت شهر را تعریف و تبیین می‌کند.	خاطرات و سیمای شهر	۴۰۲
رویارویی شهر وندان با شهر مطابق هنجارهای فرهنگی آنان صورت می‌گیرد. مناظر تحت فرهنگی مستقل دیده و درک می‌شوند و هر یک از اقام و ملل دخالت‌هایی متفاوت بر حسب شرایط فرهنگی و تاریخی خود در کالبد منظر دارند که خود عامل تمایز شهرها از یکدیگر بوده و در هویت بخشی به منظر شهر حائز اهمیت است.	مؤلفه‌های فرهنگی	۴۰۳
اعتقادات و باورهای مذهبی ساکنین شهرها تعیین‌کننده عناصر کالبدی و خاطرات شهر بوده و شهر وندان مطابق باورهای مذهبی خویش درک متفاوتی از منظر دارند. اینکه منظر شهر تا چه اندازه آن ساختار ذهنی بالرزش‌ها و مفاهیم جامعه در ارتباط است، در تعریف سازمان هویتی شهر تأثیرگذار است.	باورهای مذهبی	۴۰۴

جدول شماره ۳: مؤلفه‌های هویت‌بخش منظر شهری (مأخذ: نگارنده‌گان)

موجب وحدت و یکپارچگی شده و آن را از سایر شهرها متمایز کند. در طول تاریخ شهرهای اسلامی دارای منظر و سیمای منحصر به فرد، نمادها و شاخص‌های غرور آفرین، عناصر تداعی‌کننده فرهنگ و تاریخ، خاطره‌ساز، سرزنش و با نشاط، زمینه‌ساز اتفاقات و

رویدادهای اجتماعی بوده است. بنابراین با توجه به سابقه موفق شهرسازی اسلامی در تعریف هویّت ویژه برای منظر شهرها، شناخت مؤلفه‌های هویّت‌بخش به منظر این شهرها و بررسی ویژگی آنها، می‌تواند به حل بسیاری از مشکلات ناشی از ضعف سازمان هویّتی شهرهای معاصر کمک کند.

صاحب نظرانی که ویژگی‌های سازمان هویّتی شهرهای ایرانی - اسلامی را مورد بررسی قرار داده‌اند، پیشنهادهای متعددی را به منظور حفظ و تقویت هویّت و ارزش‌های مذهبی و ملی در منظر شهرهای معاصر مطرح کرده‌اند که از آن جمله می‌توان به بررسی ملاحظات فرهنگی و ترویج نمادها و نشانه‌های معماری ایرانی - اسلامی اشاره کرد. از این‌رو در این مقاله به بررسی نقش نمادها و چگونگی استفاده مناسب از آنها با هدف ارتقاء سازمان هویّتی شهرهای اسلامی معاصر می‌پردازیم. در ادامه خواهیم دید که چگونه نشانه‌های شهری و نمادها در طراحی شهری از جمله تمهیداتی به شمار می‌روند که می‌توانند چه از نظر عینی و چه ذهنی، به رفتار شهروندان در شهر شکل داده و با ایجاد سیمایی منحصر به فرد، خوانا و خاطره‌انگیز، به فضای شهری هویّت ویژه‌ای بخشیده و در نتیجه سبب ایجاد وحدت در شهروندان و بهره‌وران شوند.

نشانه‌های شهری

هر متن به مثابه یک کلی بهم پیوسته، با آغاز و پایان مشخص و زنجیره‌ای از جمله‌های متصل به هم است. از مهم‌ترین وظایف منظر شهری نیز، فراهم آوردن امکان قرائت کل شهر به مثابه یک متن است (شعله، ۱۳۸۸: ص ۶). جملات و یا عناصر سازنده متن منظر یک شهر، عناصر هم‌ارز با کارکردهای مشخص نیست، بلکه مجموعه‌ای از عناصر قوی، ختشی یا آن‌طور که زیان‌شناسان می‌گویند، عناصر نشان‌دار یا بی‌نشان است (ستاری، ۱۳۹۰: ص ۲۰۱). فهم منظر شهری از طریق نشانه‌هایی که در زمینه‌های گوناگون نقش پیام‌رسانی دارند، صورت گرفته و نشانه‌ها امکان قرائت و خوانش متن شهر و کشف و فهم معانی آن را فراهم می‌سازند.

۱- مفهوم نشانه شهری

نشانه شهری عنصری طبیعی و یا مصنوع است که تأکید آن بر شکل، عملکرد و خوانایی است و باعث شکل‌گیری یک تصویر ذهنی واضح از محیط می‌شود (آتشین‌بار، ۱۳۹۰: ص۲). در جدول شماره ۴ تعریف نشانه‌های شهری از دیدگاه تعدادی از متخصصین به اختصار آورده شده است:

تعریف نشانه‌های شهری از دیدگاه برشی نظریه پردازان	
تعریف	نظریه پرداز
عواملی هستند که بیرون آنها به دیده ناظر می‌آید و مقیاس آنها ممکن است بسیار متفاوت باشد. از خصوصیت‌های بارز نشانه‌ها، بی‌نظیر بودن آنهاست و اینکه عاملی منحصر به فرد باشند و خاطره‌ای را در ذهن برجای نهند.	کوین لینچ
عنصر و یا گروهی از عناصر یکسان که می‌تواند از زمینه بصری یا جزئیات تکراری، جدا و تمایز باشد.	ماتین
نقاط مرجعی برای تصمیم‌گیری در فضا هستند.	سیگل و وايت
چیزی بیش از تک‌تک نقاط در یک فضای شهری بوده و نقش مهمی در تعیین موقعیت و تصمیم‌گیری برای رسیدن به مقصد در محیط را بر عهده دارند.	برسون و مونتلو
تدابیری برای سازمان‌دهندگی به فضا و نوعی وسیله هدایتگری است.	گالج

جدول شماره ۴: تعریف نشانه‌های شهری از دیدگاه نظریه پردازان (منتظرالحجه، ۱۳۹۰: ص ۱۳۲) آنچه که در تمامی تعاریف مطرح شده در مورد نشانه‌های شهری، مشترک به نظر می‌رسد، این است که همه تعریف‌کنندگان، آنها را عناصر، بنا یا قسمتی از بنا می‌دانند که مکانی را علامت‌گذاری می‌کنند و به عنوان نقطه مرجع مورد استفاده قرار می‌گیرند (منتظرالحجه، ۱۳۸۸: ص ۱۷). این مفهوم الزام برجستگی یا تمایز را از نظر کالبدی، محتوا و یا عملکرد برای نشانه بودن مطرح می‌کند.

ویژگی‌های نشانه شهری	
ذهنی	عينی
دارا بودن ارزش آئینی و مذهبی	برجسته بودن از طریق محل قرارگیری مشخص و مسلط

قرار گرفتن در بافت تاریخی و یا دارا بودن ارزش میراثی (میراث فرهنگی - تاریخی)	منحصر به فرد بودن به وسیله تمایز فرمی، رنگ و یا مصالح از فضای پیرامون و یا مقیاس متفاوت با عناصر پیرامون
در برداشتن خاطرات، رویدادها، اتفاقات و مفاهیم اجتماعی	دارا بودن کاربری خاص یا عملکردی چون المان شهری

جدول شماره ۵: ویژگی‌های نشانه‌های شهری (مأخذ: نگارندگان)

بنابراین، نشانه شهری جزوی تمایز و منحصر به فرد از محیط است که از طریق ویژگی‌هایی که در جدول شماره ۵ به آن اشاره کرده‌ایم، در تشکیل نقشه ذهنی از محیط برای شهروندان و یا افزایش خوانایی و در نتیجه، ادراک فضاهای شهری مؤثر بوده و با نمایان کردن فضاهای شهری در اذهان ساکنان بر شدت و عمق تجارت انسانی از محیط می‌افزاید. در جدول شماره ۶ نقش نشانه‌ها در شهر به اختصار بررسی شده است:

نقش نشانه‌های شهری در شهر
فرام ساختن امکان قرائت و خوانش کالبد و متن شهر و کشف و تأویل معانی آن
ایجاد سیمای منحصر به فرد و مستقل در فضاهای مختلف شهری از طریق کالبد یا عملکرد خاص خود
ایجاد هویت برای فضاهای شهری از طریق تمایز ویژگی‌های آن از سایر فضاهای از نظر کالبدی، معنایی و یا اجتماعی
افزایش تعلق خاطر به شهر در شهروندان و در نتیجه تداوم حضور آنان در شهر و سرزنشگی و پویایی فضاهای شهری به خاطر تطابق با باورها، ذهنیات و خاطرات شهروندان
مورد استفاده قرار گرفتن به عنوان عناصر تداعی‌کننده فرهنگ و تاریخ در یک شهر
سازمان‌دهنده بودن فضا، هدایتگری و کمک به شهروندان برای مسیریابی در فضاهای شهری از طریق ارتقای تصویر ذهنی جامعه از محیط و خوانایی شهر
توجه به هویت طبیعی شهر و در نتیجه بر جسته ساختن و بهره‌برداری بهتر از آن
بهبود چیدمان شهر و خارج کردن فضای شهر از یکنواختی

جدول شماره ۶: نقش نشانه‌های شهری در شهر (مأخذ: نگارندگان)

۲- نمادهای شهری

هر علامت مشخصی که بین دسته‌ای از انسان‌ها دارای قراردادی مفهومی باشد و به منظور نیل به یک مقصود به کار گرفته شود، یک نماد را تعریف می‌کند. بشر در تاریخ خود برای بیان منظورش این قراردادها را اختراع کرده است. از دیدگاه وايت کار اصلی نماد در زندگی انسان این است که به اشیاء معنا می‌بخشد (ویسی، ۱۳۸۸: ص ۲۵). به عبارت دیگر، در جریان ارتباط نوع بشر، معانی مشخصی شکل می‌گیرند و این معانی در قالب نمادها، فراگیر و ماندگار می‌شوند، یا از نسلی به نسل دیگر منتقل می‌شوند (نیچه، ۱۳۷۷: ص ۲۳۵). در روند تکاملی جوامع بشری، فرهنگ‌ها توانسته‌اند به واسطه نمادهایی که خود موحد آن بوده‌اند، تداوم یابند. این نمادها در شرایط زندگی گذشته به نسبت بیشتر و در عصر حاضر در مقیاسی قابل توجه، توانسته‌اند در انتقال اندیشه جمعی انسان‌ها ایفای نقش کنند (فلامکی، ۱۳۵۴: ص ۵۲). پس یک جامعه از طریق معانی و نمادهای آن قابل شناخت است.

از دانش نمادشناسی به سواد بصری تعبیر می‌شود. منظر هم به دلیل داشتن ماهیت بصری، مهم‌ترین و پرمحتواترین نمادهای فرهنگ بشری را شکل می‌دهد. نمادهای منظر شهری، درواقع نشانه‌ای عینی از ذهنیت مشترک و یا قراردادی مشخص - از مفاهیم فرهنگی، اجتماعی و یا مذهبی - میان شهروندان یک شهر بوده و تفکر و بینش مشترک حاکم بر جامعه را توسط کالبد خود (شکل، رنگ، مصالح و یا عملکرد) در سطح شهر به نمایش گذاشته و از نسلی به نسل دیگر منتقل می‌کند. بنابراین، به دلیل تفاوت‌های فرهنگی، اجتماعی و مذهبی در جوامع مختلف، شکل و کالبد متمایزی به خود گرفته است. شکل‌های مختلف نماد در شهرها، مفاهیم متمایز و مشخصی را دربرداشته و انتقال می‌دهند.

در شهرهای اسلامی، به دلیل عقاید، باورها، ارزش‌ها، فرهنگ و مبانی نظری متمایز و قابل توجه شهروندان مسلمان، استفاده از نمادهای مناسب - چنانچه با دقت و اندیشه انتخاب شوند - ضمن ایجاد جاذبه در منظر شهر، می‌تواند زمینه گرایش شهروندان به معنویات را فراهم آورد، به عنوان یک رسانه عمومی مهم، ایفای نقش کرده و به

آگاهی‌بخشی ساکنان شهر و بازدیدکنندگان آن بپردازد. در منظر شهر ایرانی - اسلامی، بایستی نمادها چه از لحاظ عینی و چه ذهنی به گونه‌ای انتخاب و تعریف شوند که ارزش‌های جامعه را نمایان ساخته، موجب وحدت و یکپارچگی منظر شهری، شهر و شهروندان شده و آن را از سایر شهرها تمایز کند.

معیارهای ارزیابی نمادهای شهری در شهر ایرانی - اسلامی	
ذهنی	عینی
رعایت جنبه آموزشی با دربرداشتن مفاهیم سیاسی، فرهنگی و اجتماعی حاکم بر جامعه	امکان‌سنجی محل قرارگیری و ارتباط میان سایر ارکان منظر
توجه به هویت ملی - مذهبی در انتقال مفاهیم	میزان تأثیرگذاری در میدان دید و نقشه ذهنی شهروندان
موفق بودن نماد در برقراری ارتباط با خاطرات شهروندان	رعایت مقیاس و وضوح نماد در فضای شهری و محل قرارگیری
توانایی اثر در سازماندهنده بودن فضا، مسیریابی، ادراک و ارتقای خوانایی محیط	به کارگیری فرم‌ها، رنگ‌ها و مصالح آشنا به ذهنيات شهروندان
تقویت تنوع و تحرك در فضاهای شهری، ایجاد سرزندگی و حس تعلق	تقویت عملکردهای مطلوب در فضای شهری

جدول شماره ۷: معیارهای ارزیابی نمادهای شهری در شهر ایرانی - اسلامی (مأخذ: نگارندگان)

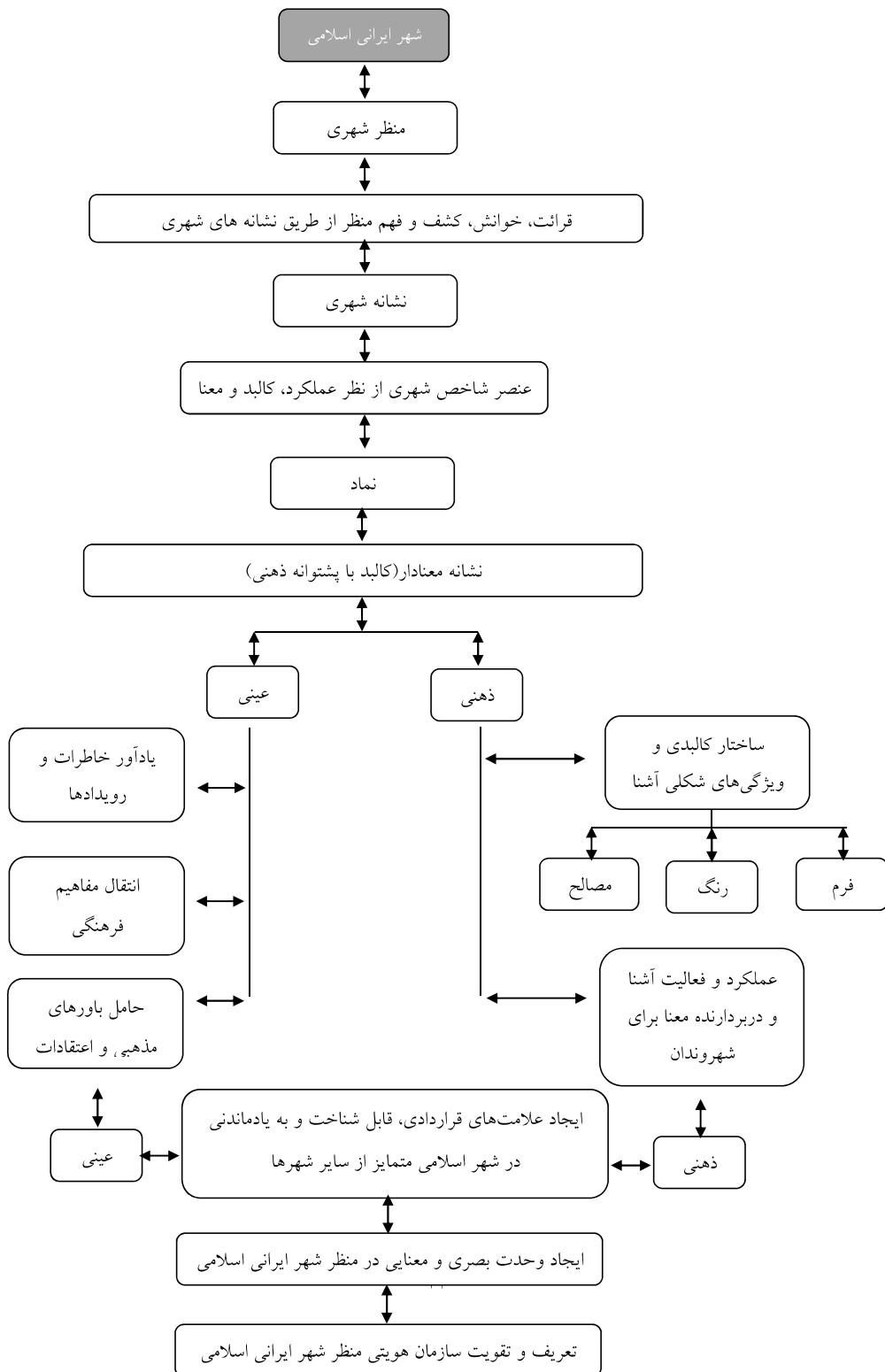
نتیجه‌گیری

شهر، کالبدی معنادار است و پیکره‌ای صرفاً خدماتی و دارای عملکرد نیست، بلکه پیکره شهر با فرهنگ، باورها و اعتقادات شهروندان گره خورده است. فقدان تاریخ، فرهنگ و خاطره جمیع در منظر شهرهای معاصر، و به دنبال آن در اولویت قرار دادن مسائل مالی باعث شده که مسئله فرهنگ، ارزش‌ها، باورها و هویت در آنها، به مثابه مسئله‌ای فرعی تلقی شود. حال آنکه، توجه به فرهنگ و قراردادهای اجتماعی و پیوند با باورها و ارزش‌های جامعه در طراحی منظر شهری بسیار حائز اهمیت است. ارتقاء کیفیت زندگی شهروندان در بسیاری از شهرهای معاصر، نیازمند بعضی تغییرات در سازمان کالبدی، فضایی و هویتی شهرها است. تقویت ارتباط کالبد و منظر شهر با

باورهای مذهبی و فرهنگی شهر و ندان و توجه به عناصر مؤثر در سازمان هویتی شهر از جمله اقدامات مؤثر در این زمینه است. نشانه‌های شهری از مهم‌ترین آرایه‌های منظر شهری هستند که می‌توانند بر کیفیت فضاهای شهری اثر بگذارند و به دلیل منحصر به فرد بودنشان از نظر کالبدی و عملکردی و یا معنا و مفهومی که القاء می‌کنند، عاملی مؤثر در خوانش، تشخیص و بازشناسنده منظر یک شهر از سایر شهرها و حفظ وحدت و یکپارچگی عناصر یک محیط بوده و در نتیجه آنها را به فضاهایی دارای هویت تبدیل کنند. استفاده از فرم‌های تاریخی و خاطره‌ساز و نشانه‌های شکلی و کالبدی، تنها بخشی از راهکارهای تداوم هویت در شهر است؛ نشانه‌های معنی‌داری که با پشتونه‌های ذهنی شکل گرفته، ریشه در اجتماع و بنیان‌های فرهنگی داشته و با جنبه نمادین و ملی خود، براساس تجربیات و اندوخته‌های فرهنگی و ریشه‌دار جامعه به وجود آمده‌اند و همچنین نمایانگر ارزش‌ها و مفاهیم اجتماعی فرهنگی هستند و به مثابه وسیله تبادل افکار بین ساکنان شهرها عمل می‌کنند. این گروه از نشانه‌ها، نماد تلقی می‌شوند. در سازمان بصری و منظر شهرهای اسلامی نیز، لزوم توجه و تجسم باورها و اعتقادات مذهبی و فرهنگی برای ایجاد شهری باهویت و آشنا که حس تعلق را در شهر و ندان بیدار کند، به مراتب احساس می‌شود. به کارگیری عناصری که با خاطرات ذهنی و باورهای اعتقادی شهر و ندان پیوند بخورد و به‌واقع نمایش دهنده هویت ملی و مذهبی ایشان باشد. نماد بخشی از منظر شهری است، دارای ویژگی‌های اشتراکی بودن در زمینه شهری که باعث ایجاد علامت‌های قابل شناسنده و به‌یادماندنی در فضاهای عمومی و تشکیل و تقویت تصویر ویژه‌ای از شهر می‌شود. نماد شهری چه از نظر کالبد، چه معنا و چه عملکرد، در تعریف سازمان هویتی منظر شهر نقش دارد، و می‌تواند از جنبه عینی (شکلی) و یا ذهنی (معنایی) مورد بررسی قرار گیرد.

نتایج این پژوهش دربردارنده نکاتی است که نشان می‌دهد نمادهای شهری چگونه می‌توانند در تقویت سازمان هویتی منظر شهری مؤثر واقع شوند. در نمودار زیر به نحوه تأثیرگذاری نمادهای شهری اشاره شده است:

نمودار شماره ۱: نقش نشانه‌های شهری و نمادها در تقویت هویت شهر ایرانی - اسلامی

کتابنامه

۱. آتشین‌بار، محمد. «تداوم هویّت در منظر شهری». باغ نظر. شماره ۱۲.
۲. _____ ۱۳۸۸/ب. «چیستی منظر در آرای صاحب‌نظران». منظر. شماره ۲۰.
۳. _____ ۱۳۹۰. «نقاط عطف و نشانه‌های شهری». منظر. شماره ۲۲.
۴. پیربابایی، محمد تقی و سجادزاده، حسن. ۱۳۹۰. «تعلق جمعی به مکان، تحقق سکونت اجتماعی در محله سنتی». باغ نظر. شماره ۱۶.
۵. تقواویی، علی‌اکبر و کاملی، هدا. ۱۳۸۹. «سمبولیسم و طراحی منظر». منظر. شماره ۱۳.
۶. خستو، مریم و سعیدی رضوانی، نوید. ۱۳۸۹. «عوامل مؤثر بر سرزنشگی فضاهای شهری». هویّت شهر. شماره ۶.
۷. ستاری، عظیمه. ۱۳۹۰. «نشانه‌شناسی و فضای شهری». هنر و ادب. شماره ۱۹۹.
۸. شعله، مهسا. ۱۳۸۸. «روش‌شناسی حوزه‌های نشانه - معنایی شهر». هنرهای زیبا. شماره ۳۹.
۹. شولتز، کریستیان نوربرگ. ۱۳۸۲. معماری: معنا و مکان. ترجمه ویدا نوروز برازجانی. تهران. جان جهان.
۱۰. عاشوری، علی. ۱۳۸۷. منظر شهری: بیانی از مدنیت جامعه. منظر. شماره ۵.
۱۱. عزیزی، محمد و ارباب، پارسا. ۱۳۸۹. «شناسایی و ارزیابی فرایند شکل‌گیری هویّت در شهرهای جدید». هنرهای زیبا. شماره ۴۲.
۱۲. فلاحت، محمد صادق. ۱۳۸۷. «مفهوم حس مکان و عوامل شکل‌دهنده آن». هنرهای زیبا. شماره ۲۶.
۱۳. فلامکی، محمد منصور. ۱۳۵۴. «هویّت شهر، در فضاهای باز». محیط. شماره ۳۰.
۱۴. کریمیان، حسن. ۱۳۸۹. «نمادهای فرهنگی در مناظر شهری: بیان معنا، حس هویّت و آرامش روحی».
۱۵. گلکار، کوروش. ۱۳۸۰. «مؤلفه‌های سازنده کیفیت طراحی شهری». صفحه. شماره ۳۳.
۱۶. _____ ۱۳۸۶. «مفهوم کیفیت و سرزنشگی در طراحی شهری». صفحه. شماره ۴۴.
۱۷. _____ ۱۳۸۷. «محیط بصری شهر؛ سیر تحول از رویکرد تزئینی تا رویکرد پایدار». علوم محیطی. شماره ۴.
۱۸. محرومی، توحید. ۱۳۸۳. هویّت ایرانی - اسلامی ما در هویّت ایران. تهران. پژوهشکده علوم انسانی و اجتماعی جهاد دانشگاهی.

۱۹. مطلبی، قاسم و فروزنده، علی. ۱۳۹۰. «مفهوم حس تعلق به مکان و عوامل تشکیل‌دهنده آن». هویت.
شماره ۸.
۲۰. منصوری، سید امیر. ۱۳۸۳. «درآمدی بر شناخت معماری منظر». فصلنامه باغ نظر. شماره ۲۵.
۲۱. متظرالحجه، مهدی. ۱۳۹۰. تعیین معیارهای مکان‌یابی و طراحی نشانه‌های شهری در شهرهای جدید.
پایان‌نامه کارشناسی ارشد طراحی شهری. استاد راهنمای محمد رضا پور جعفر. تهران. دانشکده هنر و
معماری. دانشگاه تربیت مدرس.
۲۲. —————. ۱۳۸۸. «درآمدی بر گونه‌شناسی کالبدی نشانه‌های شهری در نقشه‌های ادراکی
شهر وندان». نامه معماری و شهرسازی. شماره ۱۲۹.
۲۳. نوروزی طلب، علیرضا. ۱۳۸۹. هرمنوتیک منظر شهر. منظر. شماره ۱۱.
۲۴. نیچه. ۱۳۷۷. هرمنوتیک مدرن. ترجمه بابک احمدی و مهران مهاجر و محمد نبوی. تهران. مرکز.
۲۵. وارثی، حمیدرضا و بافنده، مهدی و محمدزاده، محمد. ۱۳۸۹. «بررسی و تحلیل مؤلفه‌های هویت
شهری و رابطه آن با میزان تعلق مکانی». پژوهش و برنامه‌ریزی شهری. شماره ۲.
۲۶. ویسی، صلاح الدین. ۱۳۸۸. «معماری، هویت انسانی و محلی». دوماهنامه یادمان. شماره ۵۵.